

**BUXORODA TASHKIL ETILGAN “USULI JADID” TIPIDAGI MAKTABLARNING
TASHKILY-USLUBIY MAZMUNI, O‘QUV REJALARI VA O‘ZIGA XOS
XUSUSIYATLARI**

Aslonov Madamin Mansurovich
Buxoro shahar 24-son “Nurli maskan”
ixtisoslashtirilgan maktab-internati direktori
p.f.f.d.(PhD), dotsent

Annotatsiya

Ushbu maqolada Turkiston jadidlari tomonidan tashkil etilgan “Usuli jadid” tipidagi maktablarning tashkil etilishi, ularning tashkiliy-uslubiy mazmuni, o‘quv rejalari va o‘ziga xos xususiyatlari, ulardagi ta’lim-tarbiya orqali ijtimoiy-siyosiy tuzumni tubdan isloh qilish haqida fikr yuritilib, ushbu faoliyat natijasida mamlakatning barcha sohalarini yuksaltirishi maqsad qilinganligi, madaniyat-ma’naviyatni yuksalishiga ulkan hissa qo‘shganligi ilmiy-nazariy jihatdan asoslangan.

Kalit so‘zlar: Turkiston jadidlari, “usuli jadid” maktablari, qadimchilar, maorif, zamonaviy ta’lim, malakali kadrlar, dunyoviy fanlar, ma’naviyat, madaniyat, Buxoro Xalq Sovet Respublikasi, o‘quv dastur.

Introduction

Yangi uslubdagi jadidchilik harakati o‘rta asr diniy maktablarini yangilash, ularga zamonaviy dunyoviy bilimlarni joriy etish, tashkiliy-uslubiy jihatini takomillashtirish tarafdori edi. “Usuli jadid” kabi maktablar o‘z tarafdorlari uchun maqsad emas edi. Ular jamiyatdagi yovuzlikning asosiy sababini mullalarning o‘zlari va aholining savodsizligi, natijada boylarning isrofgarchiligi, aholini talon-taroj qilishlari va mahalliy hokimlarning shafqatsizligi, aholi o‘rtasida “yomon urf-odatlar” tarqalishi, deb hisoblaganlar. Ammo, bu esa, o‘z navbatida, halokatga va qashshoqlikka olib keladi. Shuning uchun jadidlar yangi usul maktablarini joriy etish zarurligini tan oldilar.

Eski maktabni isloh qilish uchun jadidlar quyidagilarni taklif qildilar: musulmon maktablarida darslarni yagona o‘quv rejasi va tegishli o‘quv dasturlari asosida o‘tkazish; yangi usul maktabining o‘quv rejasiga umumta’lim dunyoviy fanlari – arifmetika, tabiatshunoslik, geografiya, tarix, rus tili, ona tili va boshqalarni kiritish; mutaassib mullalarni o‘rniga munosib bilimli, yangicha fikrlaydigan muallimlarni qo‘yish; musulmon maktablarida eski qo‘shimcha so‘z o‘rniga yangi tovush usulini joriy etish; maktab bitiruvchilariga tegishli diplom berish; aholi o‘rtasida obro‘-e’tiborli kishilarga yangi usul maktablarini kuzatishni ta’minlash va h.k. Jadidchilik tarixida jamiyatni taraqqiyparvarlar - jadidchilar va konservatorlar - qadimchilarga bo‘lgan eski va yangi maktab vakillari o‘rtasida vujudga kelgan nizoga katta ahamiyat beriladi. Bu F.Xo‘jayev to‘g‘ri ta’kidlaganidek, Yevropa va Yaqin Sharqdan olib kelingan yangi shamol bilan eski qarashlar o‘rtasidagi to‘qnashuv bo‘lib, jadidchilik rivojiga kuchli turtki bo‘lib xizmat qilgan, shulardan so‘ng yoshlarni musulmon madaniyati markazlariga o‘qishga

yuborishgan.

Jadidlarning ruhoniylar orasida ko'plab muxoliflari bo'lganligi sababli, ularning aholini ta'lim olishdagi yakkahokimligiga yangi usul maktablari putur yetkazganligi sababli, ular ochiq sud kabi imtihonlarni ommaviy ravishda o'tkazdilar. Yangi usuldagi maktablarda ta'lim sifatini reklama qilishning bunday usuli, umuman, O'rta Osiyo jadidlarining ta'lim-tarbiyaviy faoliyatiga xosdir. Ular chop etgan gazetalarda yakuniy imtihonlar sanasi va o'tkaziladigan vaqtni ko'rsatuvchi ma'lumotlarni, ularda qatnashmoqchi bo'lgan har bir kishini taklifnoma bilan topish mumkin. Jumladan, "Samarqand" gazetasining birinchi sahifasida "Samarqand shahridagi Shakuriya jadid maktabida 11-may, shanba kunidan boshlab, uch kun davomida kunduzi soat to'qqizdan to'rtgacha ochiq imtihonlar bo'lib o'tadi. Hamma xush kelibsiz"^{1 2}. Yoki "Sadoy Turkiston" gazetasidan yana bir misol, "Namanganda imtihon" maqolasida jadid Dado Mirzo Qoraning yangi usul maktabida shu imtihonlari a'lo darajada o'tgani aytiladi. Shahar zodagonlaridan yig'ilganlar talabalarning zamonaviy mavzular va Islom asoslari hamda Qur'on mutolaasiga oid savollariga bergan javoblaridan mamnun bo'lishdi.³

O'rta Osiyodagi jadid maktablari hamma joyda musulmon ruhoniylarining shafqatsiz qoralanishiga uchradi. Shunday qilib, Buxoro amirligida reaksiyon ruhoniylarning jadid maktablariga bir necha marta dushmanligi 1917-yilgacha ularning olomon tomonidan talon-taroj qilinishiga yoki amir hukumati tomonidan yopilishiga olib keldi. Buxoro ruhoniylari o'zining o'ta konservativ qarashlari bilan ajralib turadi, jadidlarning maktablarida ma'rifiy g'oyalarni dushmanlik bilan qarshi oldi. Ular jadidlarga qarshi murosasiz kurash olib bordi: ularni bid'atchilar deb baholadi, dindorlarning diniy tuyg'ulariga murojaat qildi, yangi g'oyalarni qoralashga, ularning targ'ibotchilariga nisbatan qattiq tazyiq o'tkazishga chaqirdi. Ruhoniylarning butun hokimiyati maktab islohoti tarafdorlari - jadidlar boshiga tushdi. Buxoroning reaksiyon ruhoniylari jadid maktablariga quyidagi shariat bahosi - "fatvo" berganlar: "Bu (yangi usul jadid maktabi) shariat ruhiga ziddir. Birinchi yili talabalar gazeta o'qiy boshlaydilar, ikkinchi kursda ozodlik talab qiladilar, uchinchi yili oliy hazratlarini taxtdan ag'darishadi".⁴

Buxoro ruhoniylarining konservativ doiralarning yangi usul maktabiga nisbatan salbiy pozitsiyasiga oydinlik kiritish uchun arxiv hujjatini keltiramiz. Shunday qilib, Buxoro militsiya boshlig'i Bilmanning 1914-yil 14-iyunda Rossiyaning Buxorodagi siyosiy agentligiga yozgan hisobotida "hozirgi iyun oyining birinchi kunlarida mahalliy Ishan Shoyaxsiy (63 yoshga to'lishi munosabati bilan)) an'anaviy to'y (taom) uyushtirdi, buning uchun amir 15 ming tanga xayriya qildi. Bu bayramda Buxoroning eng oliy zodagonlari va ruhoniylarning barcha yuqori qatlamlari qatnashdilar. Qozikalon, Rais, Mirshab, To'pchiboshi, Mullo Asqar va boshqalar, jumladan Mullo Ikrom ham bor edi. Bayram chog'ida saralangan mehmonlar joylashtirilgan "Mehmonxona"da deyarli barcha mehmonlar mulla Ikromcha bilan to'qnashib ketishdi. Ikkinchisi bu yerdagi yig'ilishdan foydalanib, tarafdorlar (usuli qadim) ustidan ayblovchi nutq so'zladilar... Bu yig'ilishda Ikromcha yangi usulning afzalligini isbotlab, Turkiya va boshqa antiklikdan voz kechgan ma'rifatparvar musulmon mamlakatlariga ishora qildi. faqat ma'rifat

¹ Xo'jaev F. Buxorodagi inqilob tarixi va O'rta Osiyoda milliy chegaralash haqida.- Toshkent, 1932.- 20-b.

² Izhor. Az tarafi idorai maktabi "Shakuriya" // Samarqand.-1913.- No 5.- 30 havo.

³ Imtixon dar Namangan // Sadoy Turkiston, - 1914.- No 13.- 28 may.

⁴ Imtixon dar Namangan // Sadoy Turkiston, - 1914.- No 13.- 28 may.

tufayli o'z nomiga va mustaqillikka erisha oldilar». Mullo Ikrom (Ikromcha) o'z nutqining ishonchli bo'lishi uchun yig'ilganlar oldida to'rt yil davomida Yaqin Sharqdagi musulmon davlatlarida bo'lganini, Konstantinopolda maktab tashkil etish masalasini to'qqiz oy davomida o'rganganligini ta'kidladi.

Bu faktlar ruhoniylar orasida maktab va madrasalardagi sxolastik ta'lim tizimidan, ijtimoiy adolatsizlikdan norozi bo'lganlar borligidan dalolat beradi, ammo ular amirlik sharoitida mavjud tartib-qoidaga qarshi ochiq norozilik bildira olmadilar. Maorif sohasida islohot yo'lini qat'iy tanlagan ilg'or mudarrislardan Domullo Ikrom (Ikromcha), Domullo Avaza, Bo'riboy, Mirxon Porsozoda, Qora Burxon va boshqalarni alohida ta'kidlash mumkin. Ularning davralarida madrasalarda ta'lim tizimini isloh qilishga urinishlar ma'ruzalarida shariatning ma'nosiz talqin va sharhlarini chiqarib tashlashlari bilan ifodalangan.

Jadidchilik harakati 20-asr boshlarida tashkil topib, diniy ta'lim muassasalarida o'qitishning biroz o'zgartirilgan usullariga o'tishni asosiy shior sifatida ilgari surdi. Yangilik tarafdorlari bu g'oyani na siyosat bilan, na hokimiyat tizimi va boshqaruv shakllaridagi o'zgarishlar bilan bog'lamadilar. Bu harakat tashqi tomondan maktab-ta'lim xarakteriga ega edi. Ta'limning yangilangan versiyasi bilan sxolastika biroz yengildi va tabiiy fanlar bo'yicha darslar ta'minlandi. Bu ilgari diniy aqidalarni yodlash uchun ishlatilgan darslarning biroz qisqarishiga olib kelishiga tog'ri kelardi. Ushbu o'qitish tartibi bilan o'quvchilar 5-6 oy ichida birinchi yozish va o'qish ko'nikmalariga ega bo'lishsa, eski usulga ko'ra, faqat 5-8 yildan keyin bolalar mustaqil ravishda o'qish va yozish imkoniyatiga ega bo'lishgan edi.

Tezkor ta'lim tizimining ustunligi, uning shariatga to'liq mos kelishi haqida so'z yuritilgan bir arxiv hujjatida biz quyidagilarni o'qiyimiz: "Albatta, mullalar "usuli jedid (jadid)"ning ashaddiy muxoliflaridir. muftiylar, mulla Ikromdan tashqari, yangi usulga nisbatan dushmanona munosabatda bo'lishdi, lekin shubhasiz, "usuli jedid" haqida ochiq, qattiq hukmlar kamdan-kam aytiladi, G'iyosuddin Sadrning Buxorodan olib chiqilishi va Abdurraziqning o'limi yangi usul maktablarining yarim ommaviy mavjudligi uchun mutlaqo qulay sharoit yaratdi ⁵.

Yangi uslubdagi jadid maktablarida o'qitish metodikasi arab alifbosini birdaniga o'rganish juda qiyin ekanligiga asoslanardi. Shuning uchun, bu asta-sekin bajarilishi kerak - bir vaqtning o'zida 3-5 harf. Birinchi darsdan boshlab, bolalar o'rganayotgan harflarni o'rganishlari va yozishlari kerak. Bundan tashqari, talabalar bir topshiriqning materialini o'zlashtirmaguncha, ular boshqasiga o'ta olmaydilar. Shuning uchun darsni bir nechta tegishli qismlarga bo'lish kerak. Jadidlar, aqlsiz siqilishni o'z ichiga olgan eski maktab usuli amaliyotidan farqli o'laroq, bolalarni harflar bilan tanishtirish jarayonida ularga ularning har biri haqida maksimal darajada ma'lumot berish kerak, deb hisoblashgan, ya'ni uning tovushi, ohangi, imlosi haqida; xattotlik va boshqalar bo'yicha to'liq ma'lumotlar berilgan. Umuman olganda, eski usuldagi maktabda eslab o'qitishdan ko'ra tovush usuli yordamida o'qitish samaraliroq bo'lgani, "ta'limning o'zi esa ongli ravishda olib borilishi" tufayli yangi usuldagi jadid maktablari "aholi o'rtasida ishonch" qozongan.

Ta'kidlash joizki, jadid maktablari dasturlari odatdagi eski uslubdagi maktablardan farqli o'laroq, bolalarning savodxonlik asoslarini tovush usuli yordamida o'zlashtirish bilan birga, matematika, geografiya, tabiatshunoslik (qattiq jismlar, gaz, havo, issiqlik, sovuq),

⁵O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi.- F. 2.- Op.1.- D. 278.- L. 9 jild.

tabiatshunoslik asoslari (shu jumladan, mineralogiya va hatto anatomiya)kabi fanlarni ham o'rgatishgan. Xarakterli jihati shundaki, jadid maktablarida bolalar jonsiz tabiatni (kimyo va fizika elementlarini) o'rgangan, lekin tirik tabiatni o'rganishdan o'zini tiygan. Akademik A.A. Semenov o'zining qo'lyozmalaridan birida jadidlarning yangi usul maktablarini tavsiflab shunday yozgan edi: "Agar bolalar 2 oyda o'qishni o'rgansalar, eski maktablar bilan solishtirganda ular bu yerda keyinchalik matematika, rus tili va boshqalarni o'rganardilar, bu ularning taraqqiyoti edi."⁶

1906-yil yozida Nijniy Novgorodda bo'lib o'tgan musulmonlarning uchinchi qurultoyida Rossiyaning Yevropa qismidagi "usuli jadid" tipidagi maktablar uchun alohida islohotchilarning "sa'y-harakatlarini birlashtirish"ga mo'ljallangan o'quv rejasi ilgari surildi. "Musulmon ta'limi" Bu dastur sof diniy fanlarni o'rganish bilan birga arifmetika, geografiya, tarix va boshqa dunyoviy fanlarni majburiy o'rganishni nazarda tutgan. Bu qurultoy qarorlariga ko'ra, barcha musulmon qishloqlarida boshlang'ich maktablar bo'lishi va boshlang'ich ta'lim har ikki jinsdagi musulmon bolalari uchun majburiy bo'lishi kerak.⁷

Arxiv ma'lumotlariga ko'ra, 1914-yilda Xo'jandda ochilgan Hasanjon Mirzo Eshonov maktabining o'quv dasturiga quyidagi fanlar kiritilgan:

1. Tajvid va Farzi Ayn bilan Qur'on.
2. ABC (Muallimi avval yoki Adibi avval).
3. Muqaddas tarix (Tarixi muqaddas);
4. Arifmetika (Hisob).
5. Geografiya (Jugrofiya).⁸

Yangi usuldagi jadid maktablari ko'pincha eski uslubdagi maktablardan ichki jihozlari – partalar, doskalar, geografik xaritalar, o'qituvchi stoli bilan ajralib turardi. Jadid maktablari uchun sinf jihozlarining turi va uning joylashishini alohida ta'kidlash lozim. Bu maktablarda skameykalar xona bo'ylab parallel qatorlar qilib qo'yilgan, o'qituvchi esa barcha o'quvchilarga yuzlanib o'tirardi. Talabalarning o'qituvchi atrofida an'anaviy joylashishi (skameykalar orqasida yoki hech qanday mebelsiz) o'rta asrlardagi individual ta'lim tizimiga mos keladi. Jadid maktablari egallagan binolari jihatidan ham bir-biridan farq qilar edi. Garchi, albatta, ularning aksariyati havo va yorug'lik miqdori uchun asosiy gigiena talablariga javob bermasa ham.⁹ Buxoro maktablari orasida Mukammil Burxonov yaratgan maktab jihozlanishi bilan ajralib turardi. Uning sinflarida shisha derazalar, keyin esa temir pechkalar paydo bo'ldi. Aytgancha, Farg'ona jadidi Abdullo Vahhob maktabida kattalar uchun kechki kurslar ham bo'lgan. Mazitov tomonidan Farg'ona viloyatining Beshqovoq qishlog'ida tashkil etilgan jadid maktabi ham shunday jihozlandi.

Albatta, yangi uslubdagi jadid maktablarining hammasi ham ta'lim sifati bo'yicha teng bo'lmagan. O'rta Osiyodagi barcha yangi usul maktablari ichida Munavvar-qori Abdurashidxonov jadid maktabi alohida ajralib turardi. Bir arxiv hujjatida aytilishicha,

⁶Akademik A.A. arxivi. Semenov nomidagi Institut tarix, arxeologiya va etnografiya akademiyasi FA Tojikiston.-F.2.-Op. 1,-D. 121.-L. 137.

⁷Dobromyslov A.Toshkent o'tmishda va hozirda. Tarixiy eskiz -Toshkent: El. tipopolitografiya O. A.Porsha, 1912-B. 251.

⁸Turkiston chopari, - 1913.-20 avgust.

⁹O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat boshqarmasi, - F. I-47, - Op. 1,- D. 1148.- L.59.

Toshkent shahrining eski qismidagi jadid maktablari ichida faqat bittasini– Munavvara Qorining yangi usul maktabini to‘liq ma’nodan sanash mumkin. Boshqa ko‘pgina hollarda, yangi usul ona tilini o‘rgatishning to‘g‘ri usulini qo‘llash va kursga juda ahamiyatsiz o‘quv materialini kiritish bilan cheklanadi. Ko‘p vaqt diniy mazmundagi kitoblarni o‘qishga bag‘ishlanadi.

Maktabning butun ishini sinf-dars tizimi bo‘yicha tashkil etish jadid maktablarining o‘zidan ajralib turdi. Ular yangi talabalarni qabul qilish, keyingi sinfga ko‘tarish va bitiruv uchun qat’iy muddatlarni belgiladilar; Shunga muvofiq talabalar bilimi baholandi (olti ballik tizimning ma’lum holatlari bor), imtihonlar (targ‘ibot maqsadida – ommaviy) o‘tkazildi. Jadid maktablari boshlang‘ich bo‘lib, 4 yillik, juda kamdan-kam hollarda 6 yillik ta’limga ega bo‘lgan. Bir necha o‘qituvchi bo‘lgan o‘sha sanoqli jadid maktablarida, masalan, Munavvar qori Abdurashidxonov, Usmonxo‘ji Po‘lotxo‘jayev, Homidxo‘ji Mehriy maktablarida pedagogik kengashlar ishlagan, o‘qituvchilar tanaffusda navbatchilik qilgan.

O‘g‘il-qizlarning birgalikda ta’lim-tarbiya olishining tashabbuskori va peshqadamlari jadid-ustozlar bo‘lgan. Jumladan, Abduqodir Shakuriy O‘rta Osiyo xalq pedagogik amaliyotida birinchi bo‘lib o‘g‘il-qizlarning birgalikdagi ta’lim-tarbiyasini joriy qildi.^{10 11} Shakuriy maktabi bitiruvchisi Vadud Mahmudiy o‘z xotiralarida shunday yozadi: “O‘sha yillarda, hatto Istanbul va Tataristonda ham qiz va o‘g‘il bolalarning birgalikda ta’lim olishi bid’at hisoblanar ekan, yangi maktab o‘quvchilari orasida o‘qigan qizlar ham bor edi. Talabalar Abdurahmonning qizi Munavvara, Muhammadxoshimning qizi Jamila, savatchi Abdullaning qizi Zaynab va yana bir qancha qizlar edi. Keyinchalik qizlar maktabi ochilib, uni domlarning (Shakuriy) rafiqasi Muyassarahonim boshqargan. Bu yerdan savodli, bilimli oilalar yaratgan ziyoli qizlar yetishib chiqdi. Katta mudarrislarimiz geografiya, globus nomini hali eshitmagan bir paytda maktabimiz qizlari gazeta o‘qib, dunyoga oid ko‘plab yangi narsalarni o‘rganishardi. Yangi kitoblarni o‘qishdan zavqlandim. Bu qizlarning ba’zilar ko‘p she’rlarni yoddan bilgan va mushoira (she’r musobaqasi) uyishtirilgan. Abduqodir Shakuriyning bu chinakam innovatsion qadami Markaziy Osiyoda “katta shov-shuv”ga sabab bo‘ldi. Arxiv ma’lumotlariga ko‘ra, Toshkentning yangi uslubdagi maktablarida ham qizlarning “ko‘pincha o‘g‘il bolalar bilan birga o‘qishi” qayd etilgan. Xususan, Eshonxo‘ji Xonxo‘jaev maktabida uch nafar qiz tahsil oldi. Sobirjon Rahimov maktabida 15 nafar qiz o‘qigan.¹²

Jadidchilikning poydevori, tamal toshi usuli jadid maktablarining tashkil qilinishi edi. Hamonki, maqsad jamiyatni yangilash ekan, uni yangi avlodgina qilishi mumkin edi. Buning uchun esa zamon talabiga mos yoshlarni tarbiyalash masalasi jadid allomalarining oldiga qo‘yilgan bosh masala bo‘ldi. 1900-1925 yillar “jadidchilik” tushunchasining paydo bo‘lishi o‘z davrining eng tashabbuskor davridir. Jadidlar faoliyati ta’lim tizimining tubdan isloh qilinishiga qaratilgan bo‘lib, ular tomonidan tashkil etilgan “yangi usul” maktablari bu jarayonning asosiy qismi edi. Bu maktablarda ta’lim berish usuli qadimgi madrasalardam keskin farq qilardi. Ana’naviy maktablarda o‘qituvchilar bir necha yil davomida talabalarga

¹⁰O‘zbekiston Respublikasi Markaziy davlat boshqaruvi.- F. I-47.- Op. 1.- D. 1148.- L. 62 jild.

¹¹Xudoyqulov A.M. Turkiston jadidlarining ta’lim-tarbiyaviy faoliyati (XIX asr oxiri – XX asr boshlari): Muallif avtoreferati. diss. Ph.D. ist. Fanlar.- Toshkent, 1995.- B. 17.

¹²O‘zbekiston Respublikasi Markaziy davlat boshqaruvi.- F. 47.- Op. 1.- D. 1148.-L. 149-149 jild.

ko'proq diniy bilim berish bilan cheklanardi, yangi usul maktablarida esa jadidlar arab alifbosining soda va modernizatsiyalangan shaklini qo'llagan holda o'qish va yozishni o'rgatishga katta e'tibor qaratdilar. Bu maktablarda darsliklar ham zamonaviy mavzularda yozilgan bo'lib, ta'lim jarayoni yanada tushunarli va tezlashtirilgan uslubda olib borilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M."Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir".Toshkent.O'zbekiston.2018.b-497.
2. Dolimov U."Turkistonda jadid maktablari".Toshkent.Universitet.2006.b-126.Shu muallif: "Jadid maktablari:ularda ona tili va adabiyot o'qitishning ilmiy-nazariy hamda amaliy asoslari".Ped.fan.dokt.dissert.Toshkent.2008.
3. Xudoyqulov A.M. Turkiston jadidlarining ta'lim-tarbiyaviy faoliyati (XIX asr oxiri – XX asr boshlari): Muallif avtoreferati. diss. Ph.D. ist. Fanlar.- Toshkent, 1995.- B. 17.
4. Наимов Н. Бухоро жадиждлари.Тошкент. Фан. 2000.Б-8-13.
5. Elbek. O'zbek bilim hay'ati va uning holi // Qizil bayroq. 1921-yil 1-oktyabr, Elbek. O'zbek elining bilim yurtlari //Qizil bayroq. 1921-yil 21-dekabr.
6. Ayniy S. Hayotim haqida qisqacha - Stalinobod, 1958.-B.75-76.
7. Ayniy S. Tarixi inqilobi Bukhoro.-B.232.
8. Xotamov N. Buxoroda amir tuzumining ag'darilishi.-84-bet.
9. Xo'jaev F. Jadidlar/O'rta Osiyodagi inqilobiy harakatning ocherk.-M.,1926.-P. 8.
10. Samoylovich A. Yosh buxoriylar va Sharqning birinchi maxfiy jamiyati.-1922.-No1.-B.98.
11. Xudoyqulov A.M. Turkiston jadidlarining ta'lim-tarbiyaviy faoliyati (XIX asr oxiri – XX asr boshlari): Muallif avtoreferati. diss. Ph.D. ist. Fanlar.- Toshkent, 1995.- B. 17.
12. Toshqulov D. Yosh buxoroliklar: siyosiy-huquqiy qarashlar evolyutsiyasi // Inson va siyosat.- 1991. - No 6. - B. 75-82.
13. Ishanov A.I. Buxoro Xalq Sovet Respublikasi.-B.94; Ergashev B.X. Jadidchilik ijtimoiy-siyosiy g'oyalarning shakllanishi va rivojlanishi tarixidan. Yosh buxoroliklar mafkurasi. - BILAN. 3 6.
- 14.Ishanov A.I. Fayzulla Xo'jaev. Hayoti va faoliyati insho.-Toshkent: O'zbekiston, 1972.-B.9.
- 15.Ergashev B.X. Buxoro amirligidagi milliy ozodlik harakati mafkurasi.-B.24-25.